

SLOVESNÝ FOLKLÓR AKO PREJAV ŽIVEJ PAMÄTI SLOVENSKEHO NÁRODA

Živá pamäť ako komplement formalizovanej pamäte v podobe slovesného folklóru a ľudovej prózy (povesti) v kontexte s mytológiou, antropológiou, folkloristikou, sociológiou a psychológiou

(1. časť)

Zuzana Gacíková

Abstrakt

Teoretický prístup a výskum zameraný na ústnu tradíciu, povesti a mýty je značnou mierou ovplyvnený rozdielmi medzi jednotlivými spoločenskými vedami ako sú mytológia, sociológia, socializácia, antropológia a psychológia, ale aj medzi humanitnými odbormi, teda folkloristikou a ľudovou slovesnosťou. Toto tvrdenie bolo potrebné priblížiť prostredníctvom teoretického vymedzenia spomínaných pojmov a ich multidisciplinárnu analýzu.

Kľúčové slová: pamäť, tradícia, povesť, ľudová slovesnosť

Abstract

Theoretical approach and research oriented on verbal tradition, legends and myths is extensively affected by differences between a single social disciplines which are mythology, sociology, socialization, anthropology and psychology, but also between humane branches as folkloristics and folk literature. This argument was necessary to be brought through theoretical definition of mentioned concept and its multidisciplinary analysis.

Keywords: memory, tradition, legends, folk verb

Pamäť – súčasť nášho života

Človek počas celej svojej existencie získa zážitky, na ktoré sa sotva zabúda. Či už sú to tie zlé alebo dobré. Nestrácajú sa, my sa k nim za istých okolností vraciame znovu a znovu a naďalej si ich tak uchovávať v pamäti.

Podľa všeobecnej a vývinovej psychológie môžeme pamäť definovať ako proces odrazu minulých zážitkov, ktoré sa uchovávajú v našom vedomí. Tento proces spočíva najmä v

zapamätaní, uchovaní v pamäti a neskoršom vybavovaní alebo znovuobjavení toho, čo sme predtým vnímali, prežívali alebo robili.

Pamäť predstavuje nevyhnutnú podmienku pri zhromažďovaní skúseností a pri utváraní vedomia človeka. Len si skúsme vytvoriť myšlienku o našom vedomí, v ktorom by sa nič ani náznak toho, čo sme zažili neuchovávalo.¹

Z vyššie uvádzaných poznatkov plynie, že pamäť je nevyhnutnou súčasťou nášho života a napomáhajúcim komplementom k dotváraniu kultúry jednotlivých indivíduí v sociálnych skupinách. Tu sa už dostávame ku konkrétnemu pomenovaniu formalizovanej **kolektívnej pamäti**, ktorá je v súčasnosti najmä v sociálnych vedách (sociológii) chápaná ako unikátny typ pamäti.²

„Kolektívnu pamäť ako súčasť širšej sociálnej pamäti môžeme charakterizovať ako uchovávanie poznatkov a skúseností nadobudnutých lokálnym spoločenstvom alebo malou sociálnou skupinou počas predchádzajúceho vývinu v rôznych oblastiach výrobnjej a spoločenskej činnosti. Kolektívna pamäť uchováva poznatky, skúsenosti, kolektívne normy a stereotypy predstavujúce pre kolektív overené hodnoty, jednak využiteľné v praktickom živote, jednak zabezpečuje potreby kultúrneho a historického sebapoznávania.“³

Obsahuje súbor prevzatých folklórnych javov a zároveň aj pravidlá komunikácie, podľa ktorých získané informácie ďalej posúva. „Pôsobením kolektívneho vedomia existuje istá zásobnica folklórnych javov pamäti kolektívu. Táto zásobnica má rôzne stupne kvality a realizuje sa v individuálnych repertoároch nositeľov folklórnej tradície.“⁴

Je distribuovaným systémom jednotlivým mysli v sociálnych skupinách a tvorí tak súčasť ich kultúry (folklóru).

Maurice Halbwachs⁵ poukazuje na úzke spojenie medzi **individuálnou** a **kolektívnou** pamäťou, kedy jedinec ako sociálna bytosť si pamätá poznatky získané zo skupiny, ktorou je obklopený, no i napriek tomu si naďalej vytvára vlastné individuálne spomienky, ktoré prežil alebo si osvojil.

Súčasťou kolektívnej pamäte sú:

¹ Spracované podľa súhrnu prednášok z všeobecnej a vývinovej psychológie MOV Ladislava Požára.

² DAWKINS, R. Universal Darwinism. In: *Evolution from Molecules to Men*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 403-425.

³ LEŠČÁK, M. Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie. In: *Etnologické rozpravy*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1996, roč. 3, č. 1, s. 5-8.

⁴ LEŠČÁK, M. a O. SIROVÁTKA. *Folklór a folkloristika (O ľudovej slovesnosti)*. Bratislava: Smena, 1982.

⁵ HALBWACHS, M. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-7419-016-2.

- **poznatky:** jedinec získava v prostredí svojej sociálnej skupiny. V priebehu času sa môžu meniť, no i napriek tomu patria do všeobecných častí tvoriacich kultúru skupiny,
- **atribúty:** predstavujú základné špecifiká histórie vybranej skupiny,
- **procesy:** vytvárané pomocou neustále sa opakujúceho dialógu medzi jednotlivcami skupiny, ktoré v konečnom dôsledku môžu meniť prvé dve súčasti kolektívnej pamäti (poznatky, atribúty).

Nasledujúce delenie nadväzuje na živú pamäť, ktorá je spätá s kolektívnou pamäťou jednotlivých sociálnych skupín a ich kultúry. Koncept odkazujúci na Halbwachsovo chápanie pamäte bol rozpracovaný egyptológom Janom Assmanom. Pozostáva z dvoch možností spomínania (pamäte): **komunikatívnu a kultúrnu.**

Komunikatívna pamäť nie je podporovaná inštitúciami (napríklad škola) učením, interpretáciou a podobne. Je fungujúca výlučne len na sociálnej úrovni (babička a vnučka). Tu už načierame do **antropológie**, kde komunikatívnu pamäť tvoria nedávne udalosti a prebiehajúca komunikácia medzi jednotlivcami počas každodenných situácií. Práve z tohto dôvodu pre nás tento typ pamäte predstavuje kľúčový bod, pretože ju môžeme pomenovať ako **živá – stále existujúca – žijúca pamäť**. Trvá približne sedemdesiat až osemdesiat rokov alebo približne tri za sebou nasledujúce generácie. Avšak objem zapamätaných informácií sa znižuje alebo prispôsobuje prostrediu, v ktorom sa uchováva, šíri.

Ideálnou ukážkou je napríklad ľudová próza (povešť), ktorá postupným šírením mení svoju formu a obsažnosť. Starší ľudia (hlavní predstavitelia živej pamäte) disponujú s bohatšou komunikatívnou pamäťou ako deti, ktoré na rozdiel od dospelých ešte nemali možnosť toľko zažiť ani počuť.⁶

Kultúrna pamäť je objektívnou pamäťou, uloženou (uchovanou) v symbolickej forme, aby mohla byť prenesená medzi generácie⁷. Uloženie v symbolickej forme chápeme tak, že predmety ako napríklad pomníky, obrazy, rituály napomáhajú k tomu, aby si jedinec pripomínal spomienky, informácie viažuce sa k danému predmetu. Tieto významy symbolov, ktorými môžu byť aj sochy, budovy, výročia, dokonca aj knihy vytvára samotná sociálna skupina.

⁶ ASMANN, J. Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memories, Knowledge and Space*. 2011, s. 15-27. ISBN 978-90-481-8945-8-2.

⁷ ASMANN, J. Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memories, Knowledge and Space*. 2011, s. 15-27. ISBN 978-90-481-8945-8-2.

Význam symbolov sa uchováva pomocou vytvorených techník spomínania (memotechniky), ktoré podporujú spomínanie, ale aj zabúdanie v jednotlivých v styčných bodoch, kde sa stretávajú spomienky skupiny a symboly (objekty), ktoré tieto spomienky dotvárajú.⁸ Tu sa už opäť dostávame k nehmotnej podobe prvkov kultúrneho dedičstva, ktoré sú pri memotechnike rovnako dôležité ako tá hmotné. Hmotné predmety si vyžadujú starostlivosť, ochranu, aby ich nejakým spôsobom nepoznačil čas.

Na základe uvádzaných poznatkov môžeme tvrdiť, že hmotná hodnota prevyšuje tú nehmotnú. Ale nie je to presne tak! Predstavme si sochu, ktorá je postavená na významnom mieste a na významnom námestí. Lenže my nebudeme vďaka vytrácaniu nehmotných hodnôt poznať žiaden jej význam, koho socha znázorňuje, prečo tu stojí, aké legendy a mýty sa k nej viažu. Pre nás bude znamenať len kus umelcom opracovaného kameňa.

Žiaľ v súčasnej dobe sme vďaka moderným technológiám, médiám a internetu beznádejne zabudliví a pohodlní. Naša spontánna pamäť sa pomaly vytráca, pretože sa spoliehame na časté pripomínanie istých hodnôt práve zo strany technológií.⁹

Podľa Assmannovej teórie „floating gap“ (plávajúca medzera) predstavuje miesto, nachádzajúce sa medzi živou, komunikatívnou a inštitucionalizovanou (ovplyvňovanou) kultúrnou pamäťou, ktoré je zdieľané celou skupinou. Je to práve prostredie internetu, ktorý nás z jednej strany robí pohodlnými, ale z druhej strany napomáha zachovávať spomienky pre ďalšie generácie.

Living history – živá pamäť

Definícia pamäte a jej komplementov je už v tomto príspevku obsiahnutá. Je potrebné bližšie špecifikovať definíciu „living history“, v slovenskom preklade živá pamäť. Mnoho autorov, ktorí sa zaoberajú práve konceptom živej pamäte nepresne a nejednotne spracovávajú definíciu tohto pojmu. Počas pokusu o získanie presnejšie odborného stanoviska sa stretávame s množstvom synonymických pomenovaní (historická pamäť, oral history). My sme sa rozhodli zachovať pojem živá pamäť, pretože najvhodnejšie zodpovedá svojej funkcii a to aktívnemu procesu šírenia spomienok žijúcich pamätníkov určených ďalšej a ďalšej generácií.

Čo je teda živá pamäť?

⁸ ASMANN, J. Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memories, Knowledge and Space*. 2011, s. 15-27. ISBN 978-90-481-8945-8-2.

⁹ NORA, P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In: *Representations*. 1989, n. 26, p. 7-24.

Živá pamäť predstavuje ústne podanú históriu, textový materiál nadobudnutý pomocou interview alebo záznam ľudového rozprávania. Postupne začala získavať poznatky aj z oblastí historických prameňov, ktoré tvoria napríklad denníky, fotografie, korešpondencie, písané autobiografie a podobne. Táto metóda etnologického a etnografického výskumu začala byť populárna aj vo vedných disciplínach, ktorým sa budeme ešte venovať. Zbližuje disciplíny, ktoré sa venujú práci s kvantitatívnymi prameňmi. Získané materiály prostredníctvom tejto metódy predstavujú nespracovaný materiál, s ktorým v konečnom dôsledku každá vedná disciplína narába individuálne podľa vlastných potrieb.

Vráťme sa k realizácii výskumu pomocou živej pamäti/oral history. Ako každá metóda výskumu, tak aj táto má svoje výhody a nevýhody. Samozrejme prvou a najpodstatnejšou výhodou je získanie čo najautentickejších materiálov. Pri zbere informácií sa dozvedáme príbehy ľudí, ktorí sa ich snažia konštruovať a interpretovať tak, aby sme sa o nich dozvedeli čo najviac a čo bolo pre nich v určitom čase dôležité. Tu sa dostávame k nepostačujúcemu prístupu niektorých výskumníkov pri spracovaní a interpretácii získaných materiálov napríklad prostredníctvom techniky interview. Práve na tento druh zberu informácií existuje mnoho kritik, ktoré vyčítajú, že interview je výsledkom individuálnej reflexie, kde rozhovor sa vyvíja spontánne a je reakciou na náhodné podnety. Negatívom môže byť aj samotný vzťah medzi historickým vedomím respondenta a výskumníka. Výskumník sa pýta dovtedy, kým si nepotvrdí svoje vlastné názory a stanoviská a mnohokrát vynecháva možnože podstatnejšie fakty, ktoré mu respondent sprostredkoval.

Na základe toho Reinhard Sieder¹⁰ vypracoval model **naratívneho rozhovoru** (umožňuje výskumníkovi skúmať životné a pracovné súvislosti v danom prirodzenom prostredí, kde sa respondent cíti najlepšie), ktorý by mal zabezpečiť to, aby sa výpovede zachovali bez žiadnych úprav a vytrhnutí z kontextov:

1. fáza – hlavné rozprávanie (výskumník pozorne počúva, neprerušuje, nepýta sa na detaily),
2. fáza – dodatočné otázky, ktoré majú napomáhať k rozprávaniu, kde je potrebné vyvarovať sa otázkam typu: prečo? ako? ...),

¹⁰ SIEDER, R. A Hitler Youth from a Respectable Family. The Narrative Composition and Deconstruction of a Life Story. In: Daniel Bertaux u. Paul Thompson (Hg.), *Between Generations. Family Models, Myths, and Memories (International Yearbook of Oral History and Life Stories Vol. II)*. Oxford: Oxford University Press. 1993, p. 99-119.

3. fáza – rekonštrukcia bežných situácií (nie takých, ktoré by respondentu rozrušili), cieľom je najmä stimulovať opisy praktík, ktoré sú rozprávačovi prirodzené, samozrejme: pracovný deň, sviatky, životné udalosti a pod.
4. fáza – záverečná rezonancia, stimulovanie hodnotenia, teória.

Živá pamäť je však výhodná napríklad aj pri nasledujúcich výskumných okruhoch:

- rekonštrukcia udalostí, ku ktorým neexistuje dostatok iných prameňov a informácií,
- odhalenie konsenzuálnych a desenzuálnych elementov v spoločnosti,
- oblasť prognózovania spoločenských udalostí,
- vnútorné poznanie určitej sociálnej skupiny,
- dynamika vývinu medzi generáciami, resp. aj počas života jednotlivca.¹¹

Cieľom vedenia naratívneho rozhovoru/interview je vyvolať tok rozprávania, množstvo zážitkov. Vo svojom prirodzenom prostredí, v ktorom sa rozprávač cíti pohodlne a ktoré mu vyvoláva prúd spomienok, po viacerých hodinách sa nedokáže kontrolovať a vyrozpráva všetko. Aj to, čo ani respondent nechcel prezradiť.

Ako sa vyjadril Mc Gowan¹² rozprávač môže zmeniť prezentáciu svojho života (argumenty), ale nemení svoje skúsenosti, zážitky. Práve tie sú pre výskumníka podstatné. Práve podstatou živej pamäte je odkryť pravidlá, motívy, štrukturálne typy. Ak chceme pochopiť sociálne skupiny, musíme v prvom rade pochopiť jednotlivca, ktorý sa v týchto skupinách pohybuje.

Keďže sa v príspevku sústredíme na nehmotné kultúrne dedičstvo, teda na slovesný folklór a ľudovú prózu je potrebné spomenúť nie len naratívny rozhovor, ale aj **naratívnu interpretáciu minulosti**, a to v jej špecifických žánrových formách: povesti, rozprávání zo života (memorata) a spomienkovom rozprávání. Rovnako ako pri interview tak aj tu ide najmä o vypovedanie príbehu s cieľom informovať a priblížiť konanie jednotlivca alebo členov skupiny v minulosti. Znamená to objektívne vyjadrenie historického povedomia spoločnosti¹³. Texty ústnej tradície môžu nadobúdať aj iné žánrové formy ako mýty, legendy a fámy.

Z dôvodu, že sa zameriavame práve na slovesný folklór je potrebné bližšie špecifikovať znaky, ktoré spadajú pod jednotlivé naratíva a ovplyvňujú samotnú interpretáciu príbehov.

Naratívnu interpretáciu minulosti jednotlivca ovplyvňujú najmä:

¹¹ VON PLATO, A. Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der "mündlichen Geschichte" in Deutschland. In: *Bios*. 1991, Vol. 4, n. 1, p. 97-114.

¹² Spracované podľa prednášky Mc Gowana z Rhodes College v USA, ktorá sa konala v Bratislave v roku 1993.

¹³ HLÔŠKOVÁ, H. Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor. In: *Slovenský národopis*. 1992, roč. 40, s. 131-150.

- osudy jednotlivca (vzdelanie, detstvo, súkromný a verejný život)
- názory a postoje (v mnohých prípadoch sa stáva, že samotný text príbehu je úplne v pozadí a do popredia sa dostávajú rozprávačove postoje a názory na ekonomické, politické, či sociálne udalosti).

Naratívnu interpretáciu minulosti skupiny ovplyvňuje:

- vznik skupiny (osídlenie),
- samotné činy predkov (obyčajných ľudí),
- činy významných členov skupiny (kňazov, vodcov, vládcov)
- pamätne udalosti (epidémie, vojny, prírodné katastrofy...).¹⁴

V ďalšej časti článku sa budeme zaoberať multidisciplinárnosťou slovesného folklóru, ktorá už vyplýva zo samotného názvu príspevku.

Zoznam bibliografických odkazov

ASMANN, J. Communicative and Cultural Memory. In: *Cultural Memories, Knowledge and Space*. 2011, s. 15-27. ISBN 978-90-481-8945-8-2.

DAWKINS, R. Universal Darwinism. In: *Evolution from Molecules to Men*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 403-425.

HALBWACHS, M. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-7419-016-2.

HLÔŠKOVÁ, H. Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor. In: *Slovenský národopis*. 1992, roč. 40, s. 131-150.

LEŠČÁK, M. a O. SIROVÁTKA. *Folklór a folkloristika (O ľudovej slovesnosti)*. Bratislava: Smena, 1982.

LEŠČÁK, M. Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie. In: *Etnologické rozpravy*.

Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1996, roč. 3, č. 1, s. 5-8.

NORA, P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. In: *Representations*. 1989, n. 26, p. 7-24.

PARDEL, T. a J. BOROŠ. *Základy všeobecnej psychológie*. Bratislava: SPN, 1975.

¹⁴ SIROVÁTKA, O. Dějiny a lidové podání. In: *Slovenský národopis*. 1971, s. 534-546. ISSN 1335-1303.

SIEDER, R. A Hitler Youth from a Respectable Family. The Narrative Composition and Deconstruction of a Life Story. In: *Daniel Bertaux u. Paul Thompson (Hg.), Between Generations. Family Models, Myths, and Memories (International Yearbook of Oral History and Life Stories Vol. II)*. Oxford: Oxford University Press. 1993, p. 99-119.

SIROVÁTKA, O. Dějiny a lidové podání. In: *Slovenský národopis*. 1971, s. 534-546. ISSN 1335-1303.

SIROVÁTKA, O. K současnému stavu folklóru. In: *Národopisné aktuality*. 1974, roč. 11, č. 2, s. 86. ISSN 0323-2441.

VON PLATO, A. Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der "mündlichen Geschichte" in Deutschland. In: *Bios*. 1991, Vol. 4, n. 1, p. 97-114.

Kontakt

Mgr. Zuzana Gacíková

Žilinská univerzita v Žiline

Fakulta humanitných vied

Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva

email: zuzana.gacikova@mediamatika.sk, zuzana.gacikova@gmail.com,

mestskelegendy@gmail.com

Website: <http://zuzanagacikova.weebly.com/>